

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Наталія ПЕНЬКОВСЬКА

Copyright © 2000

Суспільна проблема: підвищення рівня самовідповідальності і якості власного життя громадян України засобами суспільно усвідомленої поведінки.

Авторська ідея: у загальному вигляді проблема рефлексивності (рефлексії) — це визначення особистістю свого самобутнього способу життя. Важливо, що цінність самостійного, самодіяльного, цілеспрямованого існування органічна для європейської культури. Осягнути її і прагнути культивувати в собі та інших означає “вписатись” у європейську культурну традицію, бути її суб'єктом. Дослідження механізмів самосвідомості і вивчення у цьому контексті рефлексії як складової внутрішньої активності людини є актуальним у зв'язку з практикою виховання і розвитку гармонійної особистості.

Мета повідомлення: обґрунтувати феномен рефлексії у психології як фундаментальний механізм людського способу життя.

Сутнісний зміст: здійснюється теоретичний аналіз рефлексії як інтегрального психологічного явища в процесі історичного розвитку науко-

вої думки та на сучасному етапі вікової психології; окреслюються основні аспекти вивчення рефлексії у сфері психології; стверджується, що розвиток рефлексії є показником соціальної зрілості особистості.

Ключові слова: *суб'єктивна реальність, самість, інсайт, інтроспекція, особистісний зміст, рефлексія, рефлексія покладальна, рефлексія визначальна, рефлексія порівняльна, рефлексія синтезувальна, самообілізація, самопізнання, саморегуляція, самосвідомість, самоставлення.*

Категорія суб'єктивної реальності (внутрішнього світу, «власне людського у людині», її «Я», самості тощо) в останні роки перебуває в центрі філософського та загальнопсихологічного аналізу, оскільки це є найважливіший аспект питання про родову специфіку людини, відмінності її способу життя від будь-якого іншого. Л.С.Виготський вказував, що «людина відрізняється від тварини і відповідно від природи взагалі головним чином тим, що вона знає себе як «Я» [2; 139]. У зв'язку з цим одним

із центральних завдань психології сьогодні є пошук основ і умов виникнення та розвитку людської суб'єктивності в межах індивідуального життя. Це значною мірою пояснює той факт, що останнім часом помітно зріс інтерес до вивчення проблем рефлексії.

Аналіз літературних джерел засвідчує, що дана проблематика не є новою. Перші публікації з проблем рефлексії з'являються у 50-60 рр. ХХ ст. в межах роботи Московського методологічного гуртка (ММГ) [15;23]. Істотне місце зайняли розробки з рефлексії на різних тематичних семінарах, у тому числі – що важливо підкреслити – спеціально присвячених проблемі рефлексії. Саме тоді (50-60-ті рр.) з'являються і перші публікації з даної проблематики. На відміну від академічної (філософської) традиції, до розробки рефлексивної тематики були залучені не тільки педагоги і психологи, а й математики і фізики, дизайнери та історики науки, культурологи тощо.

В результаті наукового пошуку на кінець 70-х років склалась така ситуація:

1. Проблематика рефлексії почала пророблятися у різних предметних галузях переважно з використанням комплексу ідей, розроблених у ММГ, тобто на відносно єдиній теоретичній основі. Для одних дослідників вона стала провідною, для інших – тією, що обов'язково має бути врахована.

2. Почали виникати похідні, пов'язані з ММГ напрями дослідження рефлексії, для яких характерним було освоєння низки вихідних ідей у контексті предметно-дисциплінарних парадигм.

3. Новий стимул для розвитку отримала академічна (філософська)

традиція. Питома вага звертань до рефлексивної проблематики задля пояснення матеріалу, що вивчався, особливо збільшувалась у дослідженнях, пов'язаних з наукознавством та методологією науки.

4. Дослідження з проблем рефлексії мали порівняно вузький вихід на практику, мовиться не стільки про обсяг розробок, скільки про характер і спрямованість впливу. Останній переважно був зосереджений на інформації про рефлексію (через публікації або безпосереднє взаємне обговорення), і значно менше стосувався формування досвіду ситуативного утвердження рефлексії та безпосередньої участі в її розгортанні.

Зазначене великою мірою зумовило ту парадоксальну ситуацію стосовно дослідження проблем рефлексії, яка склалась на цей час у гуманітарних науках. Найбільш вдало це можна показати на прикладі психології. Рефлексія багатьма психологами ототожнювалась з інтроспекцією, і на неї переносилось вироблене негативне ставлення до інтроспективної психології (із звинуваченням у суб'єктивізмі, запереченні ролі об'єктивних методів тощо). Деякі психологи навіть плутали рефлексію з рефлексом?! Вивчення специфіки мислення «спрямованого на себе самого» знімалось, затушовувалось шляхом уведення абстрактно-всезагальних, притаманних будь-якому мисленнєвому процесу механізмів. Більше того, термін «рефлексія» практично зник з наукового вжитку, опинившись у «напівлегальному» становищі.

Іншими словами, на кінець 70-х рр. ситуація виявилася досить складною і характеризувалася наявністю різноспрямованих сил, які переслі-

дували різні цілі. Не випадково дослідники, описуючи дану ситуацію, називають її “періодом боротьби за рефлексію” (Алексеев М.Г., Ладенко Г.С.). Проте одночасно виділялось і спільне завдання - утвердження проблематики рефлексії, забезпечення її узаконеного статусу, яке вдається значною мірою вирішити трохи згодом – у 80-х роках, коли рефлексія стає загально визнаною і як поняття, і як категорія. Свідченням цього є те, що різко збільшується частотність використання самого терміну в публікаціях, кількість робіт з даної тематики, захищені дисертації, обговорення різних аспектів проблеми на семінарах, конференціях тощо. Проте цим ситуація не спрощується, а навпаки ще більше ускладнюється і характеризується уже як “боротьба всередині рефлексії” [1; 10].

У загальному вигляді проблема рефлексії є насамперед проблемою визначення “свого способу життя” [10; 181]. Загалом виділяється два основних способи існування людини. Перший з них – це життя, котре не виходить за межі безпосередніх зв’язків, у яких живе людина: кровно-родинні стосунки, найближче коло друзів, кінцевий набір соціальних реалій. Тут уся людина знаходиться всередині самого життя, яке протікає як природний процес. На цьому рівні існування функціонує зовнішня рефлексія, яка формує феноменальний пласт свідомості, заповнений багаточисельними ритуалізованими структурами, продуктами колективної свідомості, що усвідомлюються як зміст свого “Я”. Другий спосіб існування пов’язаний з появою власної внутрішньої рефлексії. “Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина

неначе займає позицію над життям. Це вирішальний, поворотний момент... Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов’язане філософське осмислення життя...” [7; 348].

Про складність феномена рефлексії свідчить той факт, що на сьогодні у психології та суміжних з нею галузях існують різні підходи щодо характеристики її специфіки, типів та функцій. У роботах відомих філософів, антропологів, гносеологів, психологів рефлексія описується різними категоріями: філогенетичний ступінь переходу інстинкту до думки (П.Тейяр де Шарден), специфічний вид пізнання (В.А.Лекторський), пояснювальний принцип організації і розвитку психічних процесів (Ж.Піаже), рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов), детермінанта творчого процесу (Я.О.Пономарьов, В.О.Моляко), спосіб самоздійснення «Я» (О.Г. Асмолов), механізм самосвідомості (К.О. Альбуханова-Славська), рівень функціонування і особливий стан свідомості (Ф.Є. Василук, М.У. Brown), необхідна складова соціально-психологічної компетенції (Л.А. Петровська).

На основі аналізу різних підходів до вивчення рефлексії можна констатувати, що нині дана проблема розглядається у трьох основних аспектах:

1) інтелектуальному: обґрунтування закономірностей теоретичного мислення;

2) комунікативно-кооперативному: пояснення процесів комунікації і кооперації, пов'язаних з потребою зрозуміти засади сумісних дій та підґрунтя їх координації;

3) особистісному: становлення самосвідомості особистості, у процесі її виховання і самовиховання.

У сучасних експериментальних дослідженнях уявлення про рефлексію використовуються не тільки як один із пояснювальних принципів психічного розвитку, а й як теоретичний засіб побудови предмету вивчення, коли рефлексія розглядається у ролі механізму свідомості і важливого компонента мислення. Водночас рефлексія - це вміння виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії. Саме у цьому колі досліджень сформувався поширене розуміння феномена рефлексії як спрямованості мислення на самого себе, на власні процеси і продукти [10; 192]. Варто зауважити, що дослідження інтелектуального аспекту рефлексії тісно пов'язане з проблемою розвивального навчання, яку розробляли у 60-70-х роках провідні вітчизняні психологи - В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Л.В.Занков. Результатом їхніх наукових пошуків стали висновки про те, що розвиток теоретичного мислення сприяє виникненню теоретичної рефлексії, яка є основним новоутворенням молодшого шкільного віку поряд з двома іншими складовими теоретичної свідомості – аналізом і плануванням [4; 199].

У 80-х роках інші психологи (І.М. Семенов, С.Ю.Степанов) проводять серію досліджень, спрямованих на вивчення проблем формування типів рефлексії у процесі розв'язування творчих задач і з'ясування ролі рефлексії в розвитку особистості

школяра в ситуації формування творчого мислення. На підставі одержаних експериментальних даних стверджується, що рефлексія – механізм організації розвитку творчого мислення і саморозвитку особистості. Саме творчий процес вимагає від людини адекватного рефлексивного способу здійснення “я”, “виходу за межі себе” (за Анциферовою Л.І.), і, відповідно, мобілізації і перетворення як її особистісних, так і інтелектуальних ресурсів. Рефлексивне породження особистісно-інтелектуальної цілісності “я”, яка реалізується у формі подолання конфліктного стану і одночасного розв'язання проблемної ситуації задачі, є результатом творчої кульмінації або інсайту. Саме для цього моменту характерно те, що інтелектуальні та особистісні смисли “я” існують недиференційовано, тобто у функціональній єдності як одне неподільне ціле. Крім того, творчий процес передбачає переосмислення людиною образів предметної ситуації задачі (інтелектуальних смислів) та образів особистості, з якими ототожнює себе “я” під час переживання конфлікту (особистісних смислів), який веде до виникнення психічних новоутворень, пов'язаних із продуктивною самозмінною і саморозвитком. Це, на думку вчених, дає змогу трактувати переосмислення як рефлексію [8; 42]. Основний акцент науковці зробили на тому, що для істотного підвищення ефективності мисленнєвої діяльності при розв'язування творчих задач необхідно забезпечити єдність інтелектуальної та особистісної рефлексії.

У межах другого аспекту рефлексія розглядається, по-перше, як процес і структура діяльності і, по-

друге, як механізм природного розвитку діяльності. Так, Г.П. Щедровицький висунув гіпотезу про вивчення рефлексії з точки зору «ідеї кооперації діяльностей». На основі цієї ідеї будується схема «рефлексивного виходу» за межі діяльності у випадку неможливості її здійснення. Перейшовши у позицію нової діяльності, індивід знаходить засоби «будувати смисли», які дають йому змогу зрозуміти і описати попередню активність. Друга діяльність рефлексивно «поглинає» першу як матеріал. Механізм поглинання дозволяє будувати системи кооперації діяльнісних позицій [12; 69]. Психологи, які досліджують рефлексію у даному аспекті, вважають, що саме за колективного розв'язання проблем в організаційних системах найефективніше демонструється практика породження рефлексивних процесів, виявляються умови їх виникнення і функціонування. Специфіка цих процесів зумовлюється різноманітними реально-практичними ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, які вимагають від неї розвинутого вміння скоординувати свою автономну дію з діями інших (М.Г. Алексєєв, В.В. Рубцов, А.Т. Тюков, Г.П. Щедровицький).

Отже, стверджується, що розвиток рефлексії здійснюється у спілкуванні і через взаємодію з іншими людьми (В.І.Слободчиков). Ключовим моментом тут є засвоєння індивідом нової позиції, відмінної від попередньої, яке відбувається за умов сумісної діяльності, організованої у формі кооперації, управління діями інших тощо. Важливе значення при цьому має зворотній зв'язок «дзеркального» характеру, котрий дає змо-

гу людині самій бачити свою поведінку і те, що за нею стоїть, ніби з боку (І.С.Кон, М.У. Brown, D.Elkins). У цьому разі рефлексія виявляється в міжіндивідній формі (пізнання себе через іншого та іншого через себе), вивчення якої здійснюється у межах соціально-психологічних пошуків [6; 11].

У дослідженнях особистісного аспекту рефлексії робиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості, згідно з яким обстоюється рефлексія, яка забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості за різних умов її функціонування. Вона характеризує ступінь осмислення особистісних значень (психічні образи, з якими ототожнює себе «я»), що спричинює зміни у системі цих значень і породжує новоутворення особистості. Поняття «особистісна рефлексія» тут розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям «саморефлексія» (Н.І. Гуткіна, І.Д. Бех, В.К. Зарецький, О.Р. Новікова, С.Ю. Степанов, І.М. Семенов, А.Б. Холмогорова та ін.). Разом з тим рефлексія вивчається у взаємозв'язку із самоставленням, яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником конструктивної особистісної рефлексії (Пантілеев С.Р.). Самоставлення за своєю психологічною природою - складна система, яка не зводиться до емоцій, самооцінки та інших «власне психічних» характеристик індивіда. Це особистісне утворення, що може бути зрозумілим як безпосереднє феноменологічне вираження особистісного смислу «я» для самого суб'єкта. За негативного ставлення до себе, на тлі незадоволеності собою, рефлексія є засобом самопригнічення. І навпаки за пози-

тивного ставлення, коли особистість приймає себе і переживає його як цінність, рефлексія функціонує як самодостатній засіб саморозвитку [13; 26].

Усі ці три аспекти у складному переплетенні по різному відображаються в наукових дослідженнях, що приводить до багатозначності самого терміну «рефлексія». Так, В.І. Слободчиков розглядає рефлексію як смисловий центр усієї людської реальності. Дослідження Н.І. Гуткіної, А.В. Захарової, А.І. Ліпкіної, І.С. Кона, В.В. Століна, Х. Хекхаузена, А. Бандури аналізують цей феномен як найважливіший механізм самопізнання і саморегуляції. У роботах Б.В. Зейгарник, А.Б. Холмогорової, Є.Є. Мазур, К. Роджерса рефлексія трактується як принцип існування індивідуальної свідомості і необхідна умова зрілої особистості. Здатність усвідомлювати свої особливості, а також те, як вони сприймаються іншими і будувати на цьому підґрунті свою поведінку є, на думку Л.А. Венгер, В.С. Мухіної, основоположною. Отож, спільним для зазначених підходів можна вважати витлумачення рефлексії як фундаментальної здатності свідомої істоти перебувати у відношенні до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності.

Ще одна лінія аналізу феномену рефлексії пов'язана з вивченням її форм, які співвідносяться з етапами становлення самосвідомості в цілому. Зокрема, Гегель виділив три такі форми: а) покладальну, б) порівняльну, в) визначальну [14; 501].

Покладальна рефлексія здійснює найперше розрізнення самості суб'єкта від його життєдіяльності у широкому спектрі її можливих проявів.

Виникнення цієї первинної форми рефлексії співпадає з початком зародження самосвідомості у дитини. Основою цього процесу є переживання неспівпадання суб'єктивності і суб'єктності. В реальному житті дитина постійно зустрічається зі своєю нерозумністю, несвободою, безпорадністю. Вона ніби знаходиться на межі “ми” (які вміють, досягають), як “я” і “ти” (який не вміє, не знає, не досягає), як “не – я”. Така суперечність буття і свідомості вимагає подолання. При цьому спосіб подолання повинен одночасно бути і джерелом бажаних дій та ставлень, і засобом їх досягнення. Цю вимогу може задовільнити символічна дія, яка виконує функцію синтезу “я” і функцію асиміляції реальності у своє “я” – ототожнення себе із соціальним світом дорослих (правилами, інтересами, діями). Саме у символічній грі дитина долає кордон між “я” і “не-я”, більше того, усі попередні визначення “не-я” починають переходити до складу цілісного “я”. Такі зміни пов'язані із зародженням іншої форми рефлексії – порівняльної, яка забезпечує синтез цілісного “я” і стійке уявлення про світ. У переддошкільному віці це “я” повністю тотожне “ми”. Іншими словами, межі самосвідомості індивіда (“я”) співпадають з межами групової свідомості (“ми”). До кінця дошкільного віку символічні ігри поступово замінюються іграми за правилами. Правила при цьому не встановлюються, а соціально наслідуються і тому не підлягають суб'єктивним модифікаціям. Вони є зовнішніми по відношенню до дитини і вимагають підпорядкування. Дотримання чи порушення правил сприяє усвідомленню свого “я”. Наслідком такого неспів-

паданню є розуміння автономності “я” серед інших. Починається процес самообмеження всередині власної життєдіяльності, бурхливе усвідомлення своїх бажань, можливостей і незнання. Такі зміни є результатом роботи визначальної рефлексії.

Кожна із трьох форм рефлексії формує свій пласт свідомості. Становлення кожної нової форми приводить до ефекту розширення свідомості. Разом з тим жодна з них не забезпечує неперервності акту розширення свідомості. На думку В.І. Слободчикова, таку функцію виконує синтезувальна рефлексія, яка «вперше забезпечує вихід “я” за актуальні межі самого себе; дає змогу не тільки подолати тісні кордони очевидності, а й виявити дійсність, яка утверджує правдивість самого “я”» [10; 382]. Саме ця форма рефлексії є найважливішою рушійною силою особистісного розвитку, а з її появою пов’язане ціннісне осмислення людиною власного життя.

ВИСНОВКИ

1. Рефлексія — одним з фундаментальних механізмів становлення власне людського способу життя та організації творчого мислення й водночас критерій розвитку цілісної особистості.

2. Рефлексія — це не будь-який свідомий процес, а лише той, який організований мисленнево і спрямований на діяльність як на свій предмет.

3. Результатом творчої кульмінації (інсайту) є рефлексивне породження особистісно-інтелектуальної цілісності “я”, яка реалізовується у формі розв’язування проблемно-конфліктної ситуації.

4. Рефлексія як зверненість суб’єкта на себе і свою діяльність за умов позитивного самоствавлення, виконує функції універсального механізму процесуального перебігу саморегуляції та саморозвитку особистості.

5. Розвиток рефлексії в онтогенезі співвідноситься з етапами становлення самосвідомості: її покладальна, порівняльна і визначальна форми спричинюють ефект розширення свідомості, а синтезувальна — забезпечує неперервність цього процесу.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Інсайт — раптове розуміння того, що проблема розв’язана.

Інтроспекція (самоаналіз) — спостереження особистості за своїми мисленневими процесами у спробі зрозуміти, як вони працюють.

Особистісний зміст — образ особистості, з яким ототожнює себе “я”.

Рефлексія — здатність усвідомлювати свої особливості та те як ці особливості сприймаються іншими, а також спроможність будувати свою поведінку з урахуванням можливих реакцій інших.

Рефлексія визначальна — форма рефлексії, яка дає змогу індивіду відрізнити свій спосіб життя від способу життя інших людей.

Рефлексія покладальна — форма рефлексії, яка здійснює первинне розрізнення самості суб’єкта від способу його життєдіяльності.

Рефлексія порівняльна — форма рефлексії, яка дає змогу людині порівнювати себе з іншими і знаходити своє місце серед них.

Рефлексія синтезувальна — форма рефлексії, яка забезпечує цілісність особистості і “гарантує вихід “я”

за межі самого себе” (Слободчиков В.І.).

Самість — розуміння людиною своєї внутрішньої сутності, її цілісне уявлення про себе, свої можливості, прагнення, права й обов’язки, резервні сили організму.

Самомобілізація — вмотивована інтелектуально-вольова активність людини, спрямована на зосередження власних фізичних і психічних зусиль у складних життєвих ситуаціях.

Самопізнання — спрямованість людини на пізнання своїх фізичних, душевних, духовних можливостей і якостей, визначення свого місця серед інших людей.

Саморегуляція — усвідомлений контроль людиною своїх дій, учинків і поведінки, який організується на засадах відповідальності та вимогливості до себе.

Самосвідомість — сукупність психічних процесів, завдяки яким індивід усвідомлює себе суб’єктом життєдіяльності.

Самоставлення — структурно-складне утворення, яке містить як загальне, глобальне почуття “за” чи “проти” самого себе, так і більш специфічні виміри — самоповагу, ауто-симпатію, самоінтерес, бажане ставлення інших.

Суб’єктивна реальність — внутрішній світ, “власне людське у людині”, її “Я”.

1. Алексеев Н.Г., Ладенко И.С. Направления изучения рефлексии // Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования. - Новосибирск: Наука, 1987. - С.3 - 20.

2. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. - М.: Педагогика, 1982. - С.138 - 142.

3. Виногородський А.М. Розвиток осо-

бистісної рефлексії підлітків (на матеріалі сприйняття музики): Автореф.дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Київський університет імені Тараса Шевченка. - К., 1999. - 21с.

4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. - М.: Педагогика, 1986. - 240с.

5. Кордуэлл М. Психология. А - Я: Словарь-справочник : Пер. с англ. К.С. Ткаченко. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. - 448с.

6. Лушпаева Е.В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга: Автореф.дис...канд. психол. наук.: 19.00.05 / Моск.гос.пед.ин-т. - М., 1989.- 21с.

7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1976.- С.347-348.

8. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности // Вопросы психологии. - 1983. - №2. - С. 35-42.

9. Слободчиков В.И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе / Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования. - Новосибирск: Наука, 1987. - С. 60-68.

10. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. - М.: Школа - Пресс, 1995. -384с.

11. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач // Вопросы психологии. - 1982. - №1. - с.99-103.

12. Тюков А.А. О путях описания психологических механизмов рефлексии // Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования. - Новосибирск: Наука, 1987. - С.68-75.

13. Український Я.І., Штокало Н.Я. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. - 1999.- Випуск 7. - С. 24-27.

14. Философская энциклопедия: В 4 т. / Советская энциклопедия. - М., 1967.- Т.4: Рефлексия. - 592 с.

15. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследования рече-мыслительной деятельности. - Алма-Ата, 1974.- С. 12-28.

Надійшла до редакції 19.09.2000 р.